

⁴ Βλ. Βίκτο Πάτσου «L.-P. Jussieu, *Simon de Naplita* (1818). Η περιπλάνηση του αγάθου εμπόρου και οι αφηγηματικές προσεγγισίες της στα ελληνικά» (*Ο Ερανιστής*, 20, 1995, σελ. 66-74).

Σοφία Ντενίση

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΩΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΣ

ΟΤΑΝ Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΑΠΟΦΑΣΙΖΕΙ να συνεργαστεί με το νεοδρόμην φιλόλογικό περιοδικό *Ευτέρπη* το 1847, αν και είναι μόνο 37 ετών έχει ήδη πίσω του μια εικοσαχρονη πολιτική καριέρα, η οποία διανύει περίοδο κρίσης. Η συμμετοχή του στα κοινά ξεκίνησε στη νεαρότατη ηλικία των δεκαπέντε χρόνων, όταν το 1827 διορίστηκε γραμματέας της Δ' Συνελεύσεως της Τροιζήνας, και από τότε ανήλθε σταθερά στην ιεραρχία του κρατικού μηχανισμού ως το 1845, που τον απομάκρυνε ο Κωλέττης. Φανατικός υποστηρικτής του Καποδίστρια στη νεαρή του ηλικία, εργάστηκε αργότερα με όλες του τις δυνάμεις για τη συνταγματική μεταπολίτευση του 1843, και απογοητεύτηκε οικτρά από τον ψευδοσυνταγματισμό που ακολούθησε. Ο Δραγούμης θεώρησε τον κοινοβουλευτισμό όνειρο ανέφικτο για την ελληνική πραγματικότητα και πικραμένος από τις πολιτικές εξελίξεις αρνήθηκε την επιστροφή του στην ενεργό πολιτική, όταν αυτό του ζητήθηκε, το 1847, μετά τον θάνατο του Κωλέττη. Δεν πρέπει να είναι τυχαίο το γεγονός ότι το ίδιο έτος αποφασίζει να συνεργαστεί με την *Ευτέρπη*. Από την ώρα αυτή ο Δραγούμης θα ξεκινήσει τη δεύτερη περίοδο της ζωής του, κατά την οποία θα συνεχίσει να ασχολείται με τα κοινά υπηρετώντας τα όμως κυρίως μέσω των γραμμάτων. Δεν θα ήταν υπερβολικό να λέγαμε ότι η ενασχόλησή του με τα γράμματα είναι μια πολιτική πράξη, αφού ο Δραγούμης πιστεύει εντονότατα ότι, για να λειτουργήσει με υλοδειγματικό τρόπο η δημοκρατία, οι λαοί πρέπει να είναι «πεφωτισμένοι». Τρία χρόνια αργότερα εκδίδει την *Παδώρα*, περιοδικό λογοτεχνικό-οικογενειακό, υπηρετώντας ενεργότερα την πραγματοποίηση των πολιτικών του

οραμάτων. Το καταστατικό του περιοδικού υπογράφεται από αυτόν και τους Α. Ρ. Ραγκαβή, Κ. Παπαρηγόπουλο, Χρ. Α. Δούκα και Γ. Σκούφο τον Δεκέμβριο του 1849:

Ας εξετάσουμε όμως την πορεία αυτής της δεύτερης περιόδου της ζωής του Νικολάου Δραγούμη. Η συνεργασία του με την *Επτέρη* κρατά μόλις δύο χρόνια (1847-49) και το γεγονός ότι υπογράφει τα άρθρα του σ' αυτήν με ψευδώνυμο (με τ' αρχικά Ε. Μ.), φανερώνει πως αρχικά τουλάχιστον ο Δραγούμης δεν έχει αποφασίσει ακόμη να εγκαταλείψει την πολιτική για τα γράμματα. Το ψευδώνυμο αυτό φέρει μεγάλος αριθμός δημοσιευμάτων που ποικίλουν σε περιεχόμενο: μεταφράσεις διηγημάτων από τα αγγλικά και τα γαλλικά, πρωτότυπα αφηγήματα, βιογραφίες προσωπικοτήτων και ταξιδιωτικά κείμενα. Με το όνομά του υπογράφει μόνο δύο μεταφράσεις μυθιστορημάτων του Scrib, οι οποίες κυκλοφόρησαν σε παράρτημα.

Μεγάλο ενδιαφέρον για τους στόχους της *Παιδώρας* παρουσιάζει το περιοχόμενο της προκήρυξης της 12ης Δεκεμβρίου του 1849, της πρώτης προκήρυξης για την ίδρυση της, η οποία μέχρι σήμερα δεν είχε έντοπισθεί:

«Της εις την Ελλάδα επικρατούσης μεγάλης διανοητικής κινήσεως ουδέν υπάρχει χαρακτηριστικότερον σύμπτωμα από τας προσταθείας αίτινες καταβάλλονται εκ τινος ήδη χρόνου υπέρ της διαδόσεως των φώτων εις όλας τας τάξεις, και υπό παντοίας περιοδικών και άλλων συγγραμμάτων μορφάς καθιστώσι τας μεν ιδέας προστάτας εις πάσας τας διανοίας, την δε ανάνγνωσιν ενασχόλησιν τερπνήν και συνήθη εις μέγα μέρος του έθνους: διότι πεφωτισμένος δεν δύναται να κληθεί ο λαός παρ ω η παιδεία μεταδίδεται, ως πυρ εντός νάρθηκος κεκλεισμένων, εις ολίγους προνομιούχους, ιερόγλωφον ακατάληπτον εις το κοινόν των ανθρώπων, αλλ' όπου το θάλλον αυτής φως εισδίδει μέχρι των μυχίων του έθνους, εξ ίσου διανεμόμενον, και μετριαζόμενον αναλόγως των διανοητικών δυνάμεων προς ας προσφέρεται».¹

Γίνεται σαφές και από το υπόλοιπο της προκήρυξης, η οποία στην ουσία αποτελεί την περιγραφή των στόχων των ιδρυτών, ότι η *Παιδώρα* δεν απευθύνεται μόνο στους λόγιους, ούτε έχει υψηλές βλέψεις. Επιθυμεί να συντελέσει στην εθνική πρόοδο μώνυτας στην απόλαυση της ανάγνωσης και όσους «... την ωφέλειαν μόνον διά του διαβατηρίου αυτής [της τέρψεως] δεχομένους, και τα ιαματικά φάρμακα από μόνην φιάλην πίνοντας, ης μέλι χρίει τα χείλη».² Επιπλέον όμως αυτή η κατηγορία αναγνωστών είναι και η πλέον πολυάριθμη στην Ελλάδα, οι ιδρυτές έχουν την πεποίθηση ότι επιχειρούν ωφέλιμο έργο. Στη συνέχεια παραθέτουν εν νέα κατηγορίες ύλης τις οποίες θα περιλαμβάνει το περιοδικό. Από αυτές θα αναφερθώ μόνο στις τρεις που μας ενδιαφέρουν στη πλαίσια της παρούσας εργασίας: τα διηγήματα και τα μυθιστορήματα (πρωτό-

τυπα ή μεταφρασμένα) και τις περιγήσεις. Η προκήρυξη εγγυάται ακόμη την καθάρτητα ηθών και γλώσσας του περιοδικού, καθώς επίσης και την εκλεκτή εικονογράφηση του κάθε τεύχους με εικόνες εισαγόμενες κυρίως από τη Γαλλία. Αναφέρομαι αναλυτικά στην προκήρυξη αυτή, γιατί πιστεύω ότι οι στόχοι τους οποίους έθεσαν οι εκδότες, τα είδη των συνεργασιών που επέλεξαν για την πραγμάτωσή τους, η γλώσσα που επέβαλαν και η σημασία της εικονογράφησης στις συνεργασίες αυτές, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στα κείμενα που παρήγαγαν, όχι μόνο οι ίδιοι, αλλά και πολλοί άλλοι από τους συνεργάτες τους.

Το πρώτοτυπο πεζογραφικό έργο του Δραγούμη αποτελείται από δεκατρία μυθολογιστικά φύσεως αφηγήματα και ένα μεγάλο αριθμό ταξιδιωτικών κειμένων, τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα στους τρεις πρώτους τόμους της *Επτέρης* και στους είκοσι-δύο τόμους της *Παιδώρας*.³ Περιλαμβάνει ακόμη τις δύο τομές *Ιστορικές Αναμνήσεις*, οι οποίες ανήκουν στον χώρο της ρομαντικής ιστοριογραφίας και δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Τα αφηγήματα, γραμμένα μεταξύ του 1847 και του 1853 κυρίως όμως μεταξύ 1850 και 1853 (με την εξαίρεση των «Οδοιπορικών αναμνήσεων» και της «Ερατοβς», που δημοσιεύονται το 1854 και 1858 αντιστοίχως),⁴ παραμένουν εντελώς ασχολίαστα ως τις μέρες μας, μολονότι η ύπαρξή τους δεν είναι άγνωστη. Ενδεικτικά αναφέρω ότι αρκέτά από αυτά καταγράφει ο Βαλέτας στο βιβλίο του *Το ελληνικό διήγημα*, ενώ ένα, «Ο Άγιος Νικόλαος», έχει συμπεριληφθεί στην ανθολογία ελληνικού διηγήματος του Κωνσταντίνου Σκόκου (1920). Πιστεύω πως τα αφηγήματα του Δραγούμη θα έπρεπε να απασχολήσουν την κριτική μας, όπως και η διηγηματογραφία της πρώτης μετεπαναστατικής πενηκονταετίας στο σύνολό της άλλωστε, η οποία παραμένει αχρητογράφητη και σχεδόν παντελώς ασχολίαστη με ελάχιστες εξαιρέσεις μέχρι τις μέρες μας.⁵ Τα διηγήματά του δεν είναι καλύτερα από διηγήματα συγχρόνων του (του Ραγκαβή λόγου χάριν), τα οποία στις λιγοστές εργασίες που έχουν ασχοληθεί με το διηγηματικό είδος στα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού, κατέχουν μια σημαντική θέση στη διάμρφωση του είδους αυτού στην Ελλάδα. Μολονότι το περιεχόμενό τους ποικίλλει σημαντικά, παρουσιάζουν κάποια κοινά σημεία που φαίνονται να υπογορευονται από τους στόχους του περιοδικού και τα οποία αξίζει τον κόπο να σχολιάσουμε.

Τον δέκατο ένατο αιώνα η αξία της εικονογράφησης για βιβλία και περιοδικά είναι πολύ μεγάλη παγκοσμίως: η εικόνα βοηθά σημαντικά στην καλύτερη κατανόηση του κειμένου, λειτούργει όμως και αυτόνομα προσφέροντας αισθητική απόλαυση στο κοινό.⁶ Η σημασία που δίνεται στην εικονογράφηση από τους εκδότες είναι τόσο μεγάλη, ώστε δεν διατάζουν να προσλάβουν πρώτα έναν φημισμένο εικονογράφο και στη συνέχεια κάποιον συγγραφέα για να πλαισιώσει με κείμενο την εικονογράφηση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του νεαρού Charles Dickens, ο οποίος προσελήφθη το 1836 από τον εκ-

δοτικό οίκο Charman and Hall για να γράψει τα κείμενα που θα ταίριαζαν στις εικόνες του διάσημου εικονογράφου Robert Seymour. Αποτέλεσμα αυτής της συνεργασίας ήταν το δεύτερο έργο του Dickens, *Pickwick Papers*, που φέρει τα σημάδια αυτού του τρόπου συγγραφής.⁷ Έδωσα το παράδειγμα του γνωστότερου συγγραφέα της βικτωριανής Αγγλίας, γιατί πιστεύω ότι η δριμύτητα κάποιους Έλληνες συγγρόνους του Dickens είναι υπερβολική. Ο Ραγκαβής ομολογεί ήδη από το τρίτο τεύχος της *Επεύρεψης*, το 1847, ότι γράφει κάποιες ιστορίες με μοναδικό σκοπό να πλαισιώσει προϋπάρχουσες εικόνες οι οποίες έχουν εισαχθεί από τη Γερμανία.⁸ Την ίδια πρακτική περιγράφει άλλωστε και πολύ αργότερα, στο γνωστό πλέον κείμενο των *Απομνημονευμάτων* του, όταν αναφέρεται στη συγγραφή των διηγημάτων του που δημοσιεύθηκαν στην *Επεύρεψη* και στην *Πανδώρα*.⁹ Ακόμη και αν δεν υπήρχαν τα ευρωπαϊκά παραδείγματα ή οι μαρτυρίες του Ραγκαβή, η αντίκρουση της αντίστοιχης πρακτικής θα ήταν εύκολη σε πολλά αφηγήματα του Δραγούμη. Πάνω από τα μισά γράφημα καν κυρίως για να δικαιολογήσουν τη δημοσίευση κάποιων ξυλογραφιών στα δύο περιοδικά. Η πρακτική αυτή ισχύει καθ' ολοκληρίαν μόνο για μερικές από τις πρώτες συνεργασίες του Δραγούμη: για τα «Επινήσιος κύων», «Ναυάγιον και πυρκαϊά σιμπολιού» και το δίπτυχο σατιρικό αφήγημα «Διάπλουος ουραγογυτάγκου εκ Βορνέου εις Λονδίνον». Υποψιάζομαι μάλιστα ότι το πρωτότυπο αυτό αφήγημα, που αρχικά δεν ήταν δίπτυχο αλλά αποτελείτο από ένα μόνο κείμενο, από την αφήγηση ενός Άγγλου πιθηκολόγου, ο οποίος περιγράφει με επιστημονικότατο τρόπο τις συνήθειες της φυλής των ουραγογυτάγκων, όπως τις παρατήρησε κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού, χρωστά το δεύτερο σκέλος του, την απάντηση διαμαρτυρίας του θιγόμενου πίθηκου, στην απροσεξία του επί των εικονογραφιών υπεύθυνου, ο οποίος δεν δημοσίευσε την εικόνα του ουραγογυτάγκου στο πρώτο αφηγημα. Προκειμένου να μη μείνει αδημοσίευτη η ξυλογραφία, ο Δραγούμης εφευρίσκει την απάντησή του πιθήκου Τωβίας σε μορφή επιστολής προς τον διευθυντή του ζωολογικού κήπου· οι διαμαρτυρίες του ξεκινούν ως εξής:

«Και πρώτον μεν ο κ. Άβελ δεν εξέδωκε την εικόνα μου· η παράλειψις αὐτῆ μ' ἐξέπληξε ὅσον ἐνδέχεται, καθόσον αὐτός ο ἴδιος, θαυμάσιος το πνευματώδες τῆς φουσιονομίας μου, τὴν γλυκύτητα τῶν χαρακτηρισμῶν μου, τὸ εὐβλέφαρον τῶν οφθαλμῶν μου, τὸ κομποπρεπὲς λεπτὸν τῶν χειλέων μου, καὶ τὸ εὐπλόκαμον τῆς ξανθῆς κόμης μου, με καθέκτευσε πολλὰκις γονυκλιτῆ, να σγκατανεύσω εἰς το να με ζωγραφίσῃ περιώνυμὸς τις ζωγράφος, συμπλωτῆρ αὐτοῦ καὶ ἐμοῦ».¹⁰

Εκτός όμως από τα τρία αυτά αφηγήματα, τα οποία γράφτηκαν κυρίως με

σκοπό να δικαιολογήσουν τη δημοσίευση κάποιων εικόνων, άλλα τέσσερα συμπεριλαμβάνουν μεν εικόνες, πρωτίτως όμως γράφτηκαν είτε για να αφηγηθούν μια ιστορία (όπως το «Ο αριθμός 23» και «Οδοιπορικά αναμνήσεις»), είτε για να εκφράσουν τις απόψεις του Δραγούμη για κάποια θεμελιώδη θέμα-τα (όπως το «Υπακοή και μεταμέλεια» και το «Τί είναι ελευθερία»). Εδώ ο μό-θος δεν υποτεύσσεται στην εικόνα: αντίθετα ο Δραγούμης εισάγει κάποιες φράσεις κλειδιά, οι οποίες φαίνονται μερικές φορές βεβιασμένες, για να ενώσει την εικόνα με την ιστορία του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το διήγημά του «Ο αριθμός 23». Όπως μας εξηγεί ο Δραγούμης, το διήγημα αυτό «δεν είναι ούτε πρωτότυπον ούτε μετάφρασις δι' ό, ο μεν Κοραΐς ήθελεν ονομάσει αυτό ποικιλοσύνθετον, νοθογενές ή άλλως πως, ημεΐς δε επικαλούμεν απλώς μικτόν, ως μικτή είναι η επιτροπή η συγκειμένη εξ Ελλήνων και Οθωμανών».¹¹ Ενώ διαδραματίζεται στο Παρίσι, φαίνεται πως οι ξυλογραφίες που διέδεται για την εικονογράφηση του περιοδικού εκείνο το διάστημα ήταν με θέματα από την Ανατολή. Ο Δραγούμης, αντί να γράψει μια ανατολική ιστορία, γράφει μια ευρωπαϊκή και της προσθέτει δύο αναφορές που φαίνονται ασύνδετες με τα δρώμενα προκειμένου να διανθήσει το κείμενο με τις εικόνες που διαθέτει.

Δεν είναι όμως μόνο η εικονογράφηση που παίζει καθοριστικό ρόλο στη συγγραφή αυτών των αφηγημάτων. Ο Δραγούμης χρησιμοποιεί τα αφηγήματά του για να εμπέδωσε τις γνώσεις που οι αναγνώστες του συναποκομίζουν από την *Πανδώρα*, αναφερόμενος με τρόπο παιγνιώδη σε πληθώρα δημοσιευμάτων του μέσα στο περιοδικό, ή για να σχολιάσει την πολιτική κατάσταση της Ελλάδας με τρόπο έμμεσο, παρεμβάλλοντας σε κάθε του αφήγημα κάποιες φράσεις έντονης κριτικής. Ακόμη μέσα από τα κείμενα αυτά του προσφέρεται η δυνατότητα να προωθήσει κάποιες γνώσεις και πεποιθήσεις του με ένα διαφορετικό τρόπο, ο οποίος μπορεί να φτάσει σε ένα σχετικά ευρύ αναγνωστικό κοινό. Για παράδειγμα στο φιλοσοφικό-πολιτικό του αφήγημα «Τί είναι ελευθερία» ο συγγραφέας εκφράζει τον προσαπικό του προβληματισμό για την ουσία της ελευθερίας, ενώ στο «Υπακοή και μεταμέλεια», όπως και στην «Απροσδόκητον λύσιν» σχολιάζει ένα μεγάλο κοινωνικό θέμα της εποχής: τον γάμο από συμφέρον. Όμως και άλλοι παράγοντες παίζουν σημαντικό ρόλο στη συγγραφή κάποιων διηγημάτων· «Η εύρεσις του 23 αριθμού» γίνεται σαφές ότι γράφτηκε μετά από την απαίτηση των αναγνωστών της *Πανδώρας* να μάθουν τη λύση του αισθηματικού μυστηρίου που περιγράφει το πρώτο μέρος του διηγήματος, ενώ «Η απροσδόκητος λύσις» και η «Ερατώ» πρέπει να χρωστούν τον πυρήνα της αφήγησής τους σε κάποιες αληθινές ιστορίες που άκουσε ο Δραγούμης στα πολλά ταξίδια του στην Πόλη. Τέλος ο «Άγιος Νικόλαος», που φαίνεται πως είναι το αγαπημένο του διήγημα, αφού το ξαναέγραψε εξ ολοκλήρου είκοσι χρόνια μετά την πρώτη του δημοσίευση αλτουστεύου-ντας τη γλώσσα του, πρέπει να είναι βασισμένος σε αληθινό περιστατικό της

Προσφέρει στους αναγνώστες του τη δική του οπτική κάποιων πραγμάτων χωρίς να καταγράφει σχολαστικά τα μνημεία, τον πληθυσμό των πόλεων, τα προϊόντα που παράγει ο τόπος και διάφορα άλλα ωφέλιμα, που ενδεχομένως θα περίμενε ο σύγχρονός του αναγνώστης από ένα περιηγητικό κείμενο. Η πρακτική αυτή πρέπει να ενόχλησε κάποιους από τους αναγνώστες του, όπως φαίνεται από ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα του πρώτου κειμένου που εγκαινιάζει τη δεύτερη συγγραφική του περίοδο:

«Προς τί, με έλεγέ τις των ημετέρων εφημεριδογράφων, (ήτο δε εκ των της σφοδρότερας αντιπολιτευσώς,) προς τί γράφεις οσάκις αποδημείς τας αναμνήσεις σου; Εάν μμυόμενος τους ξένους ωμίλεις περί των ηθών και εθίμων των τόπων τους οποίους επισκέπτεσαι, εάν καν διέδιδες πολιτειογραφικώς τίνας ειδήσεις, ή παραβάλλων τα εν Ευρώπη προς τα καθ' ημάς κατεκαρυνοβόλεις, ως εγώ την μοχθηρίαν της εξουσίας, αι αναμνήσεις σου βεβαίως θα ήσαν πολύτιμοι. Αλλ' όπως γράφεις, να μεν δεν βιάζεις τον αναγνώστην ν' αναπετάσθαι άνω και κάτω τας δύο του σιαγόνως, εξ εναντίας πολλάκις διαστέλλεις και ιλαρύνεις την όψιν του, αλλά, φίλε μου, συγχώρησον το θάρρος μου, μόνον τούτο κατορθώνεις και τίποτε περιπλέων». ¹⁶

Και ενώ ο Δραγούμης υπεραμύνεται της πρακτικής του απαντώντας στον επικριτή του ότι «η ευθυμία ωφελεί και το σώμα και τον νου. Εάν άρα κατορθώνω, ως βεβαίονεις, να τέρπω τους άλλους, πράττω ωφελιμότερον σου, όστις ανάως θρηνηλογών ως ο φιλόσοφος Ηράκλειτος . . . ανασπός και των άλλων τα δάκρυα», ¹⁷ αλλάζει τη συγγραφική του μέθοδο και ακολουθεί ακριβώς ό,τι του έχουν υποδείξει. Αυτό δεν πρέπει να μας εντυπωσιάζει γιατί κάτι αντίστοιχο έχει κάνει και μετά την επίθεση της *Αθηνάς* αφού υπερασπίστηκε με θέρμη το μυθιστορηματικό είδος, στη συνέχεια σταμάτησε τη δημοσίευση μυθιστορημάτων και διηγημάτων μέχρι να κοπάσει ο θόρυβος της επίθεσης. Η αντίδρασή του και στις δύο περιπτώσεις φανερώνει ότι ο εκδότης Δραγούμης υπερίσχυσε στην ανεμέτρησή του με τον συγγραφέα. Έτσι, ενώ ο δεύτερος κηρύττει τις απόψεις του, τελικά ο εκδότης ακολουθεί την πολιτική που θα ικανοποιήσει το αναγνωστικό κοινό. Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι η ενασχόληση του Δραγούμη με την *Πανδώρα* γίνεται και για λόγους βιοπορισμού.

Οι ταξιδιωτικές του εντυπώσεις της δεύτερης αυτής περιόδου μπορούν να ενταχθούν σε δύο γενικές ομάδες: η μία, που στεγάζεται κάτω από τον γενικό τίτλο «Αποδημητού αναμνήσεις», είναι μια εκτενέστατη σειρά ταξιδιωτικών κειμένων που δημοσιεύονται σε συνέχειες. Η σειρά αυτή περιλαμβάνει τρία ταξιδιωτικά κείμενα: ένα για το Παρίσι - Λονδίνο - Μάντσεστερ - Λίβερπουλ και Μασσαλία, ένα για την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη και ένα για την Αίγυπτο. ¹⁸ Η δεύτερη αποτελείται από ένα σώμα δεκαπέντε επιστολών προς

ζωής του Δραγούμη. Πιθανότατα στο παρ' ολίγον ναυάγιο του πλοίου στο οποίο επέβαινε κατά τη νεανική του ηλικία, η ανάμνηση του οποίου επανέρχεται στα ταξιδιωτικά του κείμενα και φαίνεται πως έχει σημαδέψει τη ζωή του. ¹²

Εκτός όμως από τα αφηγήματα του Δραγούμη, υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός σημαντικών ταξιδιωτικών κειμένων του δημοσιευμένων στις σελίδες της *Επιτέρας* και κυρίως της *Πανδώρας*. Τα κείμενα αυτά, αν και είναι πολύ αξιόλογα, δεν έχουν τύχει ακόμη συστηματικής μελέτης. Αποτέλεσμα της συμπωματικής ενασχόλησης κάποιων ερευνητών με αυτά είναι το γεγονός ότι η πατρότητα ενός σημαντικού μέρους τους αποδίδεται έως και σήμερα λανθασμένα στον γιο του Στέφανο. ¹³ Ο Δραγούμης έγραψε τα πρώτα ταξιδιωτικά του κείμενα το 1848 για την *Επιτέρη* στη συνέχεια ασχολήθηκε με το λογοτεχνικό αυτό είδος περιστασιακά το 1852 και το 1853, για να του αφοσιωθεί από το 1857 και έπειτα, όταν σταματά και η ενασχόλησή του με τη διηγηματογραφία. Δεν θα ήταν ασύστατο να συμπεράνει κανείς πως σε αυτό πρέπει να συντελέσει η γνωστή επίθεση της εφημερίδας *Αθηνά* στο περιοδικό του. Την άποψη αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι, ενώ μέχρι το 1854 έχει μεταφράσει πέντε αυτοτελώς εκδεδωμένα μυθιστορήματα, στο διάστημα από το 1856 έως και 1869 από τα πέντε έργα που μεταφράζει μόνο τα δύο είναι μυθιστορήματα και από αυτά μόνο το ένα φέρει την υπογραφή του. Τα ταξιδιωτικά αυτά κείμενα του Δραγούμη, αν και δεν έχουν απασχολήσει τη σύγχρονη κριτική, δεν πόρσαν απαρατήρητα έως και τη δεκαετία του 1960. Δύο κείμενά του συμπεριλήφθηκαν από τον Στέλιο Ξεφλούδα στον τόμο της Βασικής Βιβλιοθήκης του αφιερωμένο στην ταξιδιωτική πεζογραφία, ενώ αργότερα το ένα από αυτά συμπεριέλαβε ο Μιχάλης Περάνης στην ανθολογία του της πεζογραφίας. ¹⁴

Τα ταξιδιωτικά κείμενα του Δραγούμη θα μπορούσε να τα χωρίσει κανείς σε δύο συγγραφικές περιόδους: η πρώτη περιλαμβάνει τα κείμενα που έχει γράψει κατά το διάστημα 1848 έως και 1858 και είναι κείμενα που τα διακρίνει περισσότερο λυρισμός και μεγαλύτερη λογοτεχνικότητα, ενώ η δεύτερη περιέχει τα κείμενά του από το 1859 έως και το 1865, έτος που έπαψε να ασχολείται με το είδος, και είναι κείμενα περισσότερο σχολαστικά, πολιτικοποιημένα και κριτικά της πραγματικότητας που αντικρύζει γύρω του. Τα ταξιδιωτικά κείμενα της πρώτης περιόδου είναι πέντε συνολικά: τέσσερα αναφέρονται στην Ανατολή: τα «Κωνσταντινούπολις», «Βηρυτός», «Από Κωνσταντινούπολως εις τον Βόσπορον» και η ανυπόγραφη συνέχειά του «Από Πειραιώς εις Σμύρνην»; ενώ ένα, το «Ολίγα τινά περί Πάρου και Αντιπάρου» στην *Ελλάδα*. ¹⁵ Είναι σύντομα κείμενα, αυτοτελή, και αυτό που τα χαρακτηρίζει είναι ο προσωπικός τόνος. Ο Δραγούμης σε αυτή την πρώτη συγγραφική του περίοδο ταξιδιωτικών εντυπώσεων δεν προσπαθεί να δώσει μια πλήρη αντικειμενική εικόνα της πραγματικότητας που συναντά. Αντίθετα περιγράφει με πολύ προσωπικό τρόπο αυτό που θα ονομάζαμε τα παραλείπόμενα ενός ταξιδιού

³ Από τα δεκατρία πρωτότυπα αφηγήματα που έχει γράψει ο Δραγούμης, μόνο πέντε θα μπορούσαν να θεωρηθούν διηγήματα, τα: «Ναυάγιο και πυρκαϊά αιμιπλαίου», «Υπακοή και μεταμέλεια», «Ο αριθμός 23», «Απροσδόκητος λύσις», «Ο Άγιος Νικόλαος», «Η ευρεσις του 23 αριθμού» και «Ερατώ» και «Ερατώ». Από τα υπόλοιπα έξι, τέσσερα μπορούν να χαρακτηρισθούν ανέκδοτα, τα: «Ο Ναπολέον πιστεύω το πεπραμένον», «Ο επίνχιος κύων», «Ο ζωγράφος» και «Οδοιπορική αναμνήσις», ενώ το δίπτυχο «Διάπλους ουραγγοτάγκου από Βορνέο εις Λονδίον» και «Προς τον σεβαστόν διευθυντήν του ζωολογικού κήπου» μπορούμε να χαρακτηρίσουμε σατιρικό αφήγημα. Έλεος το «Τι εστιν ελευθερία» είναι πολιτικό-φιλοσοφικό αφήγημα. Τα παραπάνω αφηγήματα μπορεί να εντοπίσει κανείς με τη σειρά που αναφέρονται: *Ευτέρπη* 3 (1849-50) φ. 50, σ. 617-19· *Πανώρα* 1 (1850-51) 120-27, 186-92· 2 (1851-52) 1019-52· 3 (1852-53) 212-16, 265-71· 9 (1858-59) 447-58· *Ευτέρπη* 1 (1847-48) φ. Κ', σ. 3-5· 2 (1848-49) φ. 26, σ. 38-40· *Πανώρα* 2 (1851-52) 604-8· 5 (1854-55) 83-9· 1 (1850-51) 83-5, 166-68 και 204-14.

⁴ Και τα δύο αυτά αφηγήματα τα υπογράφει μόνο με το αρχικό του μικρού του ονόματος, δηλαδή το Ν., και όχι με το γνωστό Ν.Δ.: το ότι ανήκουν στον Δραγούμη αποδεικνύεται υφολογικώς. Άλλωστε την «Ερατώ» τού αποδίδει και ο Γ. Βαλέτας στο βιβλίο του *Το ελληνικό δήγημα* (Αθήνα: Φιλιαπότης, 1983) 97-8.

⁵ Ενδεικτικά αναφέρει: το βιβλίο του Γ. Βαλέτα *Το ελληνικό δήγημα*, που είναι το μόνο που αποπεράται μια συνολική θεώρηση της περιόδου που μας ενδιαφέρει το βιβλίο του Απόστολου Σαχίνη *Παλαιότεροι πεζογράφοι*, που σχολιάζει τα διηγήματα του Ραγκαβή· την εισαγωγή του Πάνου Μουλλά στον Βιβλινό *Νεοελληνικά διηγήματα* (Αθήνα: Ερμής, 1980), που αναφέρεται συνοπτικά στην πριν από το 1880 διηγηματογραφική παραγωγή· τέλος την πρόσφατη αναλυτική εισαγωγική μελέτη του Τάκη Κεργιάλη στην επανέκδοση του *Γλωσσμάουθ* του Α. Ρ. Ραγκαβή (Αθήνα: Νεφέλη, 1991).

⁶ Για την αξία της εικονογράφησης στα ελληνικά οικογενειακά περιοδικά βλ. το κεφάλαιο «Η εικονογράφηση στο οικογενειακό-φιλολογικό περιοδικό» στο βιβλίο της Μάρθας Καρτάξηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, (Ιωάννινα 1991) 117-46.

⁷ Το *Pickwick Papers* κυκλοφόρησε σε 20 μηνιαία φυλλάδια από τον Απρίλιο του 1836 μέχρι τον Νοέμβριο του 1837. Ο Seymour αυτοκτόνησε μετά την κυκλοφορία του πρώτου τεύχους και αντικαταστάθηκε από τον Hablotte Browne.

⁸ *Ευτέρπη* 1 (1847-48) φ. Γ', 8.

⁹ Α. Ρ. Ραγκαβής *Απομνημονεύματα*, τομ. Β' (Αθήνα, 1895) 168-69. Η μόνη διαφορά στη δεύτερη αυτή μαρτυρία έγκειται στην προέλευση των ξυλογραφιών, που αναφέρεται ότι είναι γαλλικές.

¹⁰ «Προς τον σεβαστόν διευθυντήν του ζωολογικού κήπου», 166. Το δίπτυχο αυτό αφήγημα είναι ανυπόγραφο. Διαπιστώνουμε ότι αποδίδεται στον Δραγούμη από τον πίνακα περιεχομένων που βρίσκεται στο χρωματιστό εξώφυλλο του τεύχους. Ευχαριστώ τη φίλη Αλεξάνδρα Σαμουήλ για την πληροφορία.

τον διευθυντή της *Πανώρας*, τον γιο του Στεφάνο δηλαδή, και περιλαμβάνει και αυτή περιγραφές από τρία ταξίδια: μία από τα Ιεροσόλυμα, μία άλλη για ένα ταξίδι που ξεκινά από το Σπα του Βελγίου και μέσω Γερμανίας, Αυστρίας και Δούναβη καταλήγει στην Κωνσταντινούπολη και, η τρίτη, της Ερμούπολης της Σύρου.¹⁹ Τα ταξιδιωτικά κείμενα της δεύτερης περιόδου μπορεί να μην έχουν τον λυρισμό των κειμένων της πρώτης, αποτελούν όμως εξαιρετές μαρτυρίες της εποχής για τις χώρες που επισκέπτεται ο Δραγούμης, για τα σφάλματα της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, για τη σύγκριση της Δύσης και της Ανατολής με την τότε ελληνική πραγματικότητα. Στα κείμενα αυτά ο Δραγούμης φανερώνεται σπουδαίος πολιτικός άνδρας, φιλόπατρις στο έπακρο χωρίς όμως η φιλοπατρία να μειώνει την κρίση του, λάτρης της Δύσης, αλλά ταυτόχρονα και σκληρός επικριτής της, βαθιά γνώστης των ελληνικών αρετών και ελαττωμάτων, και τολμηρός σχολιαστής της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας. Δεν διστάζει να μιλήσει κατά του τρόπου που έχουν εφαρμοστεί οι συνταγματικές ελευθερίες στον τόπο μας, κατά της διάκρισης σε ετερόχθονες και αυτόχθονες, κατά της έξωσης του Όθωνα, και υπέρ του Καποδίστρια, για ν' αναφερθώ στα θέματα που επανέρχονται με τη μεγαλύτερη συχνότητα στα κείμενά του. Τα κείμενα αυτά δεν διαφέρουν κατά πολύ από τις *Ιστορικές αναμνήσεις*, στις οποίες όμως περιλαμβάνεται μόνο η περιγραφή πολιτικών γεγονότων που αφορούν την Ελλάδα. Συχνά μάλιστα λειτουργούν ως συμπλήρωμά τους, αφού διαβάζοντάς τα ταυτόχρονα διαμορφώνει κανείς πλήρη εικόνα για την πραγματική εξέλιξη των γεγονότων. Μπορούμε να πούμε μάλιστα πως λειτουργούν ως η πολιτική στήλη της *Πανώρας*, μια στήλη που οι επικριτές του περιοδικού συχνά έχουν υπογραμμίσει ότι του λείπει.

Τελειώνοντας αυτή την πρώτη προσέγγιση των πεζογραφικών κειμένων του Νικολάου Δραγούμη θα ήθελα να τονίσω την ανάγκη να ελκύσουν το ενδιαφέρον της κριτικής, και τούτο γιατί τόσο τα αφηγήματά του και τα ταξιδιωτικά του κείμενα όσο και οι ιστορικές αναμνήσεις και τα κριτικά του κείμενα αποτελούν μια οργανική ενότητα την οποία πρέπει κανείς να μελετήσει στο σύνολό της αν θέλει να διαμορφώσει την πλήρη εικόνα της εξέχουσας αυτής προσωπικότητας, η οποία με την πολυσχιδή δραστηριότητά της σφράγισε την εποχή της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Η προκήρυξη υπάρχει στην εσωτερική σελίδα των έγχρωμων εξωφύλλων των πρώτων τευχών του περιοδικού.

² Βλ. την προκήρυξη.

¹¹ «Ο αριθμός 23», 186.

¹² Το διήγημα αυτό υπό τη νέα του μορφή δημοσιεύτηκε στο *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1873* του Ειρηναίου Ασώπου (1872): 378-89. Ο Σκόκος πρέπει να αργοεί τη δεύτερη αυτή επιδιορθωμένη δημοσίευση του διηγήματος, αφού στην ανθολογία του τυπώνει την πρώτη του μορφή.

¹³ Αναφέρομαι στα υπό τον τίτλο «Αποδημητού αναμνήσεις» ανολόγραφα ταξιδιωτικά κείμενα του Νικολάου Δραγούμη που περιγράφουν τα ταξίδια του στο Παρίσι-Λονδίνο-Μάντσεστερ-Λίβερπουλ-Κωνσταντινούπολη-Σμύρνη και Αίγυπτο: τα κείμενα αυτά βρίσκονται διάσπαρτα στους τόμους 9, 10, 13, 14 και 15 της *Πανώρας*. Ότι ανήκουν στον Νικόλαο και όχι στον Στέφανο Δραγούμη είναι εύκολο να συμπεράνει κανείς όταν διαβάσει το σύνολο των ταξιδιωτικών του κειμένων αλλά και των αφηγημάτων του, εφόσον ο Δραγούμης αρέσκειται να κάνει διάλογο μέσα από τα κείμενά του με προγενέστερά του κείμενα. Οι ταξιδιωτικές αυτές αναμνήσεις βρίθουν λοιπόν αναφορών στα αφηγήματά του, σε περιστατικά της ζωής του αλλά και σε περιστατικά που συναντά κανείς στις *Ιστορικές Αναμνήσεις*. Επιπλέον ένα μέρος από τα κείμενα της σειράς αυτής επεξεργάζεται και ζαναδημισιεύει αργότερα υπό τον τίτλο «Πυραμίδες» με το όνομά του αυτή τη φορά στο περιοδικό *Αττικόν Ημερολόγιον* Στ (1871): 113-30.

¹⁴ Στ. Ξεφλοούδας επιμ., *Ταξιδιωτικά*, Βασική βιβλιοθήκη αρ. 22, (Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, 1956) 55-66. Μτχ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία* том. Γ (Αθήνα: εκδ. Περάνθη, 1966-68) 460-61.

¹⁵ *Εντέρηπ* (1847-48) φ. 16, 8-11· φ. 17, σ. 1-4· *Πανώρα* 3 (1852-53) 206-8· *Πανώρα* 8 (1857-58) 150-56· και *Πανώρα* 3 (1852-53) 59-62.

¹⁶ «Αποδημητού αναμνήσεις», *Πανώρα* 9 (1858-59), 503.

¹⁷ *Πανώρα* 9 (1858-59), 503.

¹⁸ *Πανώρα* 9 (1858-59) 503-9, 523-28· 10 (1859-60) 10-13, 38-43, 64-69, 89-92· 13 (1862-63) 196-202, 234-36, 383-87, 401-3· 14 (1863-64) 266-77, 302-9, 344-49, 396-403, 446-56, 489-96, 528-31· 15 (1864-64) 205-9.

¹⁹ «Περί Γεροσολύμων», «Περί Σπας», «Ανάμικτα», «Περί Κωνσταντινουπόλεως», «Περί του φιλολογικού Συλλόγου», *Πανώρα* 15 (1864-65) 93-94, 108-10, 144-48, 266-69, 290-93, 312-18, 343-45, 380-83, 406-8, 420-24, 452-55, 527-31, 553-56· και «Ανάμικτα» 16 (1865-66) 52-55, 79-83, 100-3.

Αικατερίνη Κουμαριανού

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΑΜΦΟΣ: ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ- ΑΓΝΟΗΜΕΝΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Η ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ που σημειώνεται τα πρόσφατα χρόνια με τις αλληπάλληλες επανεκδόσεις κειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ιδίως του 19ου αιώνα, αποτελεί και αναμφισβήτητη απόδειξη του αυξημένου ενδιαφέροντος που καταγράφεται γύρω από τις νεοελληνικές σπουδές. Πράγματι, τις τελευταίες δεκαετίες πληθύνουν, με γοργούς ρυθμούς μάλιστα, παρουσιάσεις λογοτεχνικών κειμένων που εκκλοφόρησαν μετά την εγκαθίδρυση του νέου κράτους και έως την εποχή που έκανε αισθητή την παρουσία της η γενιά του '80. Είναι φανερό ότι το ενδιαφέρον στρέφεται προς το σύνολο της λογοτεχνικής παραγωγής με στόχο την διαμόρφωση σύνολης γνώσης, ολοκληρωμένης εικόνας των επιτευξών της. Εμπλουτισμένες οι επανεκδόσεις με διεξοδικές εισαγωγές και σχόλια, άλλοτε απλώς στερεότυπες, έρχονται να προστεθούν στην νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, να της προσδώσουν βαθμιαία τις φυσικές της διαστάσεις.

Με ανέलगους ρυθμούς πολλαπλασιάζονται και οι σχετικές μελέτες, ιδίως όσες αναφέρονται σε δημιουργίες της πεζογραφίας, λιγότερο μελετημένης από όσο η ποίηση της ίδιας περιόδου.

Παρουσιάζοντας σήμερα εδώ το σύντομο μελέτημα γύρω από το πεζογραφικό έργο του Κωνσταντίνου Ράμφου «αργονημένο συγγραφέα και άγνωστου ανθρώπου», δεν μπορώ να μην παρατηρήσω και να επιστημάνω το γεγονός ότι, ύστερα από χρόνια αφάνειας, ο Κωνσταντίνος Ράμφος ευνοήθηκε ακριβώς χάρη στην στρόφη των ενδιαφερόντων της κριτικής, φιλολογικής και ιστορικής επιστήμης, ώστε να πάρει την θέση που του αρμόζει στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή.¹